

В. І. Павлов,

д. е. н., професор, завідувач кафедри фінансів і економіки природокористування, Національний університет водного господарства та природокористування

В. І. Борейко,

к. е. н., докторант, Національний університет водного господарства та природокористування

"ТІНЬОВИЙ" БІЗНЕС В ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

У статті досліджено частку "тіньового" бізнесу у виробництві національного продукту і доходах населення та його вплив на розвиток вітчизняної економіки. Обґрунтовано, що "тіньові" доходи населення в два-три рази перевищують нелегальне виробництво продукції, що зумовлено високим соціальним навантаженням на підприємства, запропоновано заходи для зменшення "тіньового" сектору економіки.

In the article the part of "shadow" business in production of national product and profits of population and his influence on development of domestic economy is explored. Grounded, that "shadow" profits of population in 2—3 times exceed illegal production of goods, that it is conditioned by the high social loading on enterprises, measures for reduction of "shadow" the sector of economy are offered.

Після дев'яти років (1991—1999 р.) неконтрольованого спаду національна економіка демонструє в середньому семивідсоткове щорічне зростання. Проте за рівнем свого розвитку вона значно відстає від економік промислово розвинутих країн світу. Серед вітчизняних науковців виокремлюють причини, які гальмують розвиток нашої країни — "тіньовий" бізнес. Йому приписують обсяги виробництва — рівні обсягу "легального" валового внутрішнього продукту (ВВП).

Так, наприклад, О. Амоша та В. Вишневецький зазначають: "Офіційний ВВП в Україні — це приблизно лише половина реально одержаних у народному господарстві результатів" [1, с. 14]. На думку Р. Пустовійта, "...у вітчизняних умовах конфлікт між формальними правилами і опортунізмом досяг позапорогового рівня (масштаби тіньової економіки оцінюються у 30—60 %), надзвичайно зросла кількість злочинів економічного характеру" [2, с. 43].

При цьому автори, як правило, не здійснюють обґрунтування зазначеної цифри, хоча Ю. Архангельський, О. Радзівський та А. Алексєєв посилаються на міжнародне джерело: "Експертні дані показують, що у світі в тіньовому секторі створюється продукції та послуг на суму близько 8 трлн дол., а в Україні, відповідно до висновків спеціалістів Міжнародного валютного фонду, питома вага тіньового сектора становить понад половину ВВП" [3, с. 70].

Якщо повірити наведеним даним, то, фактично, наші земляки живуть вдвічі краще, ніж це засвідчує вітчизняна статистика. Тобто вдвічі більше виробляється продукції та надається послуг, вдвічі більші доходи населення (хоча між різними верствами населення вони розподілені нерівномірно).

Такий висновок, на перший погляд, сумнівний. Проте ні в кого не викликає заперечення той факт, що тіньовий бізнес існує, а тому виникає

необхідність оцінити його вплив на економічну ситуацію в країні.

Виходячи з вищезазначеного, в даній статті ставиться завдання — дослідити обсяги та роль "тіньового" бізнесу в економіці України. Для виконання поставленого завдання в роботі будуть проаналізовані чинники, за допомогою яких можна оцінити нелегальний сектор економіки.

Оскільки отримати достовірні дані про обсяги "тіньової" економіки, в силу специфіки її діяльності, неможливо, то науковці, які досліджують нелегальний бізнес, намагаються визначити його розмір за побічними факторами. До таких факторів вчені відносять обсяги спожитої електроенергії, умовного палива та транспортних перевезень.

Проте динаміка зміни зазначених показників у 2006 році відносно 1990 року не підтверджує наведені дані про питому вагу "тіньового" бізнесу. Так, індекси спожитої електроенергії та умовного палива у 2006 році відносно 1990 року відрізняються від аналогічного показника для ВВП, відповідно, на 3,0 та 3,4 відсоткових пункти, до того ж в бік зменшення. Щодо відсоткового показника перевезення вантажів у 2006 році до 1990 року, то він менший від такого ж показника для ВВП більш ніж у два рази (табл. 1).

Єдиним компонентом, який значно (в 1,5 рази) перевищує індекс виробництва ВВП у 2006 році до 1990 року, є споживання бензину моторного. Проте це пояснюється збільшенням за аналізований період кількості автомобільного транспорту, що знаходиться у населення у 1,6 рази [4, с. 234].

Із зазначеного можна зробити висновок, що якщо "тіньовий" бізнес існує в Україні, то не в таких обсягах, які йому приписують.

На нашу думку, приховати обсяги виробництва великим та середнім підприємствам досить складно. Тому можна і потрібно говорити про "тіньові" оборотки у малому бізнесі, як правило, у торгівлі та сфері послуг, які не вимагають суттєвих енергетичних, паливних та транспортних витрат.

Побічно цей висновок підтверджує той факт, що у 2006 році малі підприємства у сільському господарстві, промисловості, будівництві, торгівлі, готельному і ресторанному бізнесі, на транспорті та зв'язку декларували наслідки своєї діяльності з від'ємною рентабельністю, відповідно, — мінус 4,3, 2,1, 3,4, 1,0, 6,6 та 2,1 % [4, с. 302], тоді як в цілому у

Таблиця 1*. Співставлення окремих показників розвитку економіки України у 1990 і 2006 роках

Показник	Роки		
	1990	2006	2006 до 1990
ВВП	**	**	67,1
Спожито електроенергії, млрд кВт. год.: - всього	159,1	248,1	64,1
- промисловістю	103,5	170,0	60,9
- сільським господарством	3,3	28,5	11,6
- підприємствами транспорту та зв'язку	9,9	14,5	68,3
Спожито умовного палива: - всього, млн т	207,7	325,9	63,7
- вугілля, млн т	70,6	88,5	79,8
- газу природного, млрд куб. м	71,0	83,6	84,9
- бензину моторного, тис. т	4405	4193	105,1
- палива дизельного, тис. т	5468	8249	66,3
- мазуту топкового, тис. т	1094	8947	12,2
Перевезення вантажів, млн т: - всього	1873	6286	29,8
- залізничним транспортом	479	974	49,2
- автомобільним транспортом	1167	4897	23,8
- морським транспортом	9	53	17,0
- річковим транспортом	14	66	21,2

* Складено за даними статистичних щорічників України.

** Наводити дані про виробництво ВВП у фактичних цінах в даному випадку недоцільно, оскільки вони не порівнювані.

економіці країни рентабельність цих галузей була позитивною та становила 10,0, 5,8, 3,1, 12,7, 1,1 та 9,9 % [4, с. 56].

Водночас слід зазначити, що за офіційними даними, частка продукції малих підприємств у загальних обсягах реалізованої продукції (робіт, послуг) України у 2000—2006 роках знаходилася в межах 8,1—4,8 %, при цьому постійно зменшувалася, тоді як у промисловості цей показник знаходився в межах 2,9—2,1 %, сільському господарстві — 2,4—4,3 %, діяльності транспорту та зв'язку — 4,4—4,0, торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку — 69,7 — 29,5 % [4, с. 29—30, 307—308]. Таким чином, тільки у торгівлі та сфері послуг малі підприємства відігравали суттєву роль, хоча і в цьому секторі їх частка протягом аналізованого періоду постійно знижувалася.

Отже, якщо припустити — що половина сфери торгівлі та послуг працює в "тіні", то загальна частка "тіньового" бізнесу у виробленому продукті не перевищує 10 %.

Відомо, що в економічно розвинутих країнах світу сфера торгівлі та послуг займає біля 40 (у найбільш розвинутих — біля 60) % національного продукту. В Україні цей показник у 2006 році становив біля 26 %. Тому, якщо разом з "тіньовим" бізнесом торгівля та послуги забезпечують в Україні 40 % національного продукту (середній показник для економічно розвинутих країн), то слід зробити висновок, що частка

"тіньового" сектору в Україні не перевищує 15 %.

Узагальнюючи наведене вище обґрунтування, можна зробити висновок, що "нелегальний" сектор економіки в нашій країні виробляє близько 10—15 % загальнонаціонального продукту.

До речі, середні розміри "тіньового" сектору економік в промислово розвинутих країнах світу також становлять близько 15 % [5, с. 15].

Що стосується частки "тіньових" доходів населення, то вона значно більша, оскільки до доходів населення, отриманих від нелегального бізнесу, слід долучити доходи, отримані:

— в результаті виплати заробітної плати в "конвертах";

— від незадекларованої реалізації майна, яке належить громадянам, або офіційної реалізації його за заниженими цінами, з отриманням "тіньової" різниці;

— від переведення фінансових ресурсів в готівку через "тіньові" структури, з метою ухилення від

оподаткування.

Так, якщо наявні доходи населення протягом 2001—2006 років щорічно зростали в середньому на 25,3 %, то його заощадження — на 60,8 %, або в 2,4 рази швидше. В результаті за шість років при зростанні доходів населення у фактичних цінах у 3,8 рази, його заощадження за цей період зросло у 12,8 рази (табл. 2).

В науковій літературі зростання заощаджень населення, як правило, пояснюється покращенням рівня життя із збільшенням доходів, що дозволяє йому при забезпеченні продуктами та товарами першої необхідності накопичувати кошти на майбутнє. Проте в реальних цінах доходи населення в середньому щорічно протягом 2001—2006 років зростали тільки на 15,7 %, тоді як заощадження — на 50,4 %.

Іншими словами, якщо допустити незмінність витрат населення на продукти і товари першої необхідності, то збільшення його заощаджень на 34,7 % щорічно можна пояснити тільки неврахованими, або "тіньовими" доходами.

Таким чином, можна зробити висновок, що "тіньовий" сектор економіки України складає в межах 10—15 %, а "тіньові" доходи населення — близько 35 %.

Щодо впливу "тіньового" бізнесу на економіку країни, то він, в більшій мірі, негативний, хоча мають місце і позитивні чинники.

До негативів "нелегального" сектору економіки слід віднести:

— зменшення надходжень до державного, регіональних, місцевих бюджетів та соціальних фондів;

— недоотримання майбутніми пенсіонерами пенсійного забезпечення;

— виведення з господарського обороту фінансових ресурсів, які можна було б інвестувати у розширення виробництва;

— неконтрольоване переміщення капіталу в інші країни;

— "перетягування" в "тіньовий" сектор висококваліфікованих працівників з інших галузей економіки;

Таблиця 2*. Індекси наявних доходів та заощаджень населення, % до попереднього року

Показники	Роки						
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2006 до 2000
Наявні доходи у фактичних цінах	123,2	119,0	114,8	130,4	140,7	123,7	382
Заощадження у фактичних цінах	161,5	251,3	95,4	194,4	144,3	117,7	1278
Реальний наявний дохід	110,0	118,0	109,1	119,6	123,9	113,4	238
Реальні заощадження	152,2	252,8	88,2	173,1	130,8	105,5	811

* Таблицю складено за даними [4, с. 387].

— втрату в суспільстві моральних цінностей, що породжується свідомим порушенням підприємцями чинного законодавства.

Як позитив "тіньового" бізнесу слід відмітити:

— збільшення рівня заробітної плати працівників, які отримують її у "конвертах", як компенсації за майбутнє недоотримання пенсії;

— залучення додаткових коштів в економіку через депозитні вклади населення.

Проте, без сумніву, той негативний вплив, який здійснює на розвиток економіки тіньовий бізнес, та ті збитки, які отримує країна, значно перевищують окремі позитиви від його існування.

Однак вище зазначалося, що питома вага "тіньових" доходів населення значно перевищує аналогічний показник виробництва "тіньової" продукції. Це зумовлено високим соціальним навантаженням на господарюючі суб'єкти та перенесенням більшої частини відповідальності за його сплату на підприємства, при низькому соціальному навантаженні на працівників.

Так, наприклад, відношення внесків на пенсійне страхування, які сплачують працівники та роботодавці в Україні, складає 1 до 16, тоді як в багатьох економічно розвинутих країнах світу — 1 до 1 [6, с. 145].

В даному випадку справедливим є висновок А. Скрипника, який зазначає: "Розрахунки свідчать, що за існуючої ставки податку на прибуток підприємств та запланованої на 2007 р. ставки 15 %-го податку з доходів фізичних осіб ставка соціальних платежів не повинна перевищувати 16 %. У цьому разі у роботодавця немає стимулу до тінізації фонду оплати праці" [7, с. 20].

Крім того, існування тіньового перерозподілу доходів збільшує їх у багатшій частині населення та зменшує у біднішій, тим самим поглиблюючи і без того високий розрив між рівнем життя різних верств громадян у нашій країні.

Для визначення заходів, які необхідно впровадити для зменшення величини "тіньового" бізнесу, зупинимося на причинах, які провокують його виникнення.

В наукових працях "тіньовий" сектор економіки розглядається як неконтрольовані відносини у процесі виробництва і розподілу продукції, робіт та послуг або окремих складових затрат на виробництво продукту (придбання окремих матеріалів або комплектуючих виробів; виплата за-

робітної плати, дивідендів та іншої винагороди). До переведення частини свого бізнесу в "тінь" підприємців спонукає намагання отримати надприбутки, високе податкове та соціальне навантаження, наявність прогалин у вітчизняному і міжнародному законодавстві, існування офшорних зон, хабарництво в органах державної влади, вплив злочинного світу, неефективний контроль з боку податкових та інших контролюючих органів, складнощі у веденні податкового і бухгалтерського обліку.

"Тіньовий" бізнес існував і в Радянському Союзі. Проте жорстке державне планування всіх економічних показників, контроль за рухом готівкових коштів та працевлаштуванням всіх осіб, які досягли працездатного віку, державна монополія на зовнішньоекономічну діяльність, практично повна заборона індивідуальноприватної діяльності, суворі покарання звели його до мінімуму.

З розвалом радянської системи управління, практично повної втрати державою контролю за роботою приватного сектору економіки та в умовах гіперінфляції, коли не можна порівняти реальні доходи та витрати як суб'єктів господарювання, так і фізичних осіб, питома вага "тіньового" сектору зросла у кілька разів.

"Тіньова" економіка існує в економічно розвинутих країнах світу, з високим рівнем доходів. При цьому, за оцінками дослідників, її питома вага суттєво не залежить від рівня життя населення та податкового навантаження на ВВП [5, с. 15].

Крім прямих збитків, які "тіньові" підприємства завдають економіці, вони по-хижацьки експлуатують природні ресурси, неконтрольовано забруднюють навколишнє природне середовище, порушують принципи вільної конкуренції на ринку мінеральних і трудових ресурсів, товарів, робіт та послуг, завдають моральних збитків суспільству. Тому у всіх країнах світу боротьба з "тіньовою" економікою розглядається як одне із основних завдань законодавців та урядовців.

У контексті зазначеного Україні для "оздоровлення" національної економіки також необхідно посилити боротьбу з цим негативним явищем.

Узагальнюючи вищевказане, потрібно зробити висновок, що для зменшення обсягів "тіньового" бізнесу та його негативного впливу на розвиток економіки нашої країни необхідно впровадити такі заходи:

— зменшити соціальне навантаження на підприємства. Водночас

збільшити частку утримань з фізичних осіб, які підприємства сплачують до соціальних фондів;

— покращити інформування працівників про накопичені на їх рахунках пенсійні заощадження;

— запровадити єдину та зрозумілу для широкого загалу систему оподаткування великого, середнього і малого бізнесу та ліквідувати малоефективні податки;

— спростити облікову і звітну податкову та бухгалтерську документацію;

— зменшити перелік видів економічної діяльності, які вимагають ліцензування, та спростити отримання ліцензії за іншими видами;

— посилити моніторинг використання підприємствами природних ресурсів та забруднення ними навколишнього природного середовища;

— запровадити заходи із зменшення використання в господарському обороті та населенням готівкових коштів.

При цьому заходи із зменшення обороту "тіньового" сектору економіки повинні, в основному бути направлені не на посилення штрафних санкцій, а на створення сприятливого середовища для розвитку приватного бізнесу, спрощення податкового законодавства та обмеження корупції в органах державної влади.

Література:

1. Амоша О., Вишневський В. До питання про оцінку рівня податків в Україні // Економіка України, 2002. — № 8. — С. 11—19.
2. Пустовійт Р. Трансформаційна криза в Україні: оцінка з позиції інституціональної теорії // Економіка України, 2004. — № 1. — С. 38—44.
3. Архангельський Ю., Радзівєвський О., Алексєєв А. Бідність, податки та економічне зростання // Економіка України, 2006. — № 5. — С. 63—71.
4. Статистичний щорічник України за 2006 рік, 2007. — К.: Консультант. — 552 с.
5. Вишневський В., Веткін А. Ухилення від сплати податків: моделювання вибору та дій економічного суб'єкта // Економіка України, 2004. — № 1. — С. 9—15.
6. Скрипник А. В., Ліхтенштейн Л. А. Фінансові ризики в контексті пенсійної реформи // Фінанси України, 2007. — № 2. — С. 138—153.
7. Скрипник А. Фіскальні та соціальні наслідки переходу до плоскої шкали оподаткування доходів фізичних осіб // Економіка України, 2006. — № 12. — С. 11—20.

Стаття надійшла до редакції 29.01.2009 р.